

ՕՏԱՐ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ (Մասն Ա. – մերձաւորարեւելեան լեզուներ¹)

ԱՐՄԷՆ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

armen_michaelian@yahoo.com

Օտար յատուկ անունների տառադարձումը միշտ եւ բոլոր լեզուներում յատուկ խնամքի առարկայ է: Նրանց հոսքը դէպի մայրենի լեզու գալիս է դարերի խորքից՝ լեզուն գրատու դառնալուց դեռեւս շատ առաջ, եւ անվերջ շարունակում ու շարունակուելու է քանի դեռ մայրենի լեզուն գոյութիւն ունի:

Ինդիքը մեզ՝ հայերիս համար առաւել քան ցատտ է: Եթէ հայերէնը հնում (Ե.-ԺԱ. դդ.) միասնական էր, եւ տառադարձութեան կանոնները ընդհանուր էին բոլոր հեղինակների համար, ապա միջին դարերից սկսած՝ հայերէնի արտասանական տարբերութիւնները յանգեցրին միասնութեան խաթարման: Նոր ժամանակներում Մխիթարեան հայագէտները մեծ աշխատանք տարան միասնական դասական հայերէնի տառադարձութիւնը վերահաստատելու ուղղութեամբ, եւ դա նրանց մեծապէս յաջողուեց: Սակայն Ի. դարում, մի կողմից՝ արեւմտահայ ու արեւելահայ ճիւղերի «խաչածեւումների» մթնոլորտում, միւս կողմից՝ Խորհրդային Հայաստանում հայերէնի անազատ զարգացման, ինչպէս նաեւ՝ միաւորիչ օրէնքների բացակայութեան պայմաններում, տարբեր հեղինակներ ու տարբեր հոսանքներ տառադարձման տարբեր ուղղութիւններ բռնեցին, եւ այսօր հայոց լեզուն տառապում է ստեղծում քաոսից, երբ միեւնոյն օտար անունը կարող է երբեմն երեք կամ չորս ձեւով տառադարձուել:

ՏԵՍԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Տառադարձութիւնը ոչ այլ ինչ է քան «յարմարագրութիւն», այն է՝ որեւէ օտար բառ մայրենի լեզուի տառերով յարմար եւ միակերպ գրելու արուեստ: Ամէն լեզու ձգտում է իր բնիկ բառերը ընթերցողին մատուցել միակերպ, եւ օտար բառերը նոյն տրամաբանութեանն են հետեւում՝ ունենալ մէկ միասնական տեսք եւ դիրացնել բառի հնչողութիւնն ու ըմբռնումը ընթերցողի համար: Յատուկ անունները, մանաւանդ առաւել ծանօթները, ինչպէս եւ ամէն մի բառ, ընթերցում են «մի հայեացքով», եւ ոչ թէ «տառ առ տառ», հետեւաբար խիստ կարելորդ է յատուկ անունների միօրինակ ուղղագրութիւնը եւ անկանոնութիւնների ու տարընթերցումների առաւելագոյնս նուազեցումը:

Յարուկ անուն հասկացութիւնը շատ լայն է. սկզբունքօրէն ամէն բառ (հասարակ գոյական անուն, բայց եւ ածական, բայ, մակբայ ու նոյնիսկ ձայնարկութիւն) որոշակի պայմաններում կարող է դառնալ յատուկ անուն: Բաւական է, որ մի խանութպան իր հաստատութեան անունը դնի, ասենք՝

«Է՛ստի Համեցեք», որ մակբայն ու բայը դառնան տառադարձութեան առարկայ: Հետեաբար՝ լեզուաբանը պէտք է պատրաստ լինի որեւէ օտար լեզուի իւրաքանչիւր բառ տառադարձելու իր մայրենի լեզուին:

Աշխարհի հանրայայտ լեզուները տառադարձութեան առումով լաւ օրինակ չեն: Լատինագիր լեզուները (ֆրանսերէն, անգլերէն, գերմաներէն, իտալերէն, հիսպաներէն...) լոյսեայն համաձայնել են լատինատառ որեւէ անուն չփոփոխել, չտառադարձել: Օրինակ՝ *Shakespeare, Voltaire, Goethe, Dante* եւ հազարաւոր անուններ այս լեզուները այդպէս էլ գրում են իւրաքանչիւր լեզուով: Նոր լատինագիր լեզուները (օր.՝ թուրքերէնը) երբեմն երկչուտ փորձեր անում են տառադարձելու (օր.՝ *Şekspir*), սակայն պատկերի ուժը այնքան մեծ է, որ թուրքերը նոյնպէս իրաժարում են յայտնի անունների տեսքը փոխելուց (օր.՝ *Einstein*, ինչպէս գերմաներէնում է):

Ալաւոնագիր լեզուները նոյն խնդիրն ունեն: Ռուսաստանի սլաւոնագիր բազմաթիւ լեզուներ վարանում են ռուսերէն անունների տեսքը «աղաաղել»: Նրանք իրենց այբուբենների մէջ պահել են ռուսերէնի տառեր, որոնց կարիքը իրենց բնիկ բառերը չունեն, բայց որոնց կարիքը նրանք ունեն ռուսերէն անունները ճշտութեամբ վերարտադրելու համար:

Հնում եւ այսօր՝ արաբագիր լեզուները (պարսկերէն, օսմաներէն...) նոյն խնդրի առջեւ են կանգնած: Ոչ ոք չի յանդգնում փոխել արաբերէն անունների (եւ առհասարակ որեւէ բառի) տեսքը: Արաբերէն բառերը պարսկերէնում եւ օսմաներէնում գրում են գրեթէ առանց փոփոխութիւնների, սակայն ամէն լեզու այն արտասանում է իւրովի:

Իւրատեսակ գիր ունեցող լեզուներից են յունարէնը, վրացերէնը, հնդկերէնը, չինարէնը, ճապոներէնը... Սակայն այդ լեզուներն էլ հայերէնի համար մեծ օգնութիւն չեն կարող լինել, որովհետեւ իւրաքանչիւրն ունի տառադարձման իր սկզբունքները, որոնք հայերէնի ինչիւնաբանութիւնից յաճախ շատ հեռու են:

Հետեաբար, հայերս նշեալ խնդրի առջեւ միայնակ ենք եւ տառադարձման կանոնները միայնակ եւ ինքնուրոյն ենք մշակելու: Գուցէ եւ դա անելի լաւ է, քանզի այդ հանգամանքը մեզ հնարաւորութիւն է տալիս լինել ինքնիշխան եւ կողմնորոշուել այնպէս, ինչպէս մեզ յարմար է ու ցանկալի:

Սոյն յօդուածով նպատակ ունենք սկսելու մի յօդուածաշարք, որտեղ յաջորդաբար անդրադառնալու ենք աշխարհի տարբեր տարածաշրջանների լեզուներից հայերէնի տառադարձման սկզբունքներին: Յօդուածաշարքի տոյն՝ առաջին մասը նուիրել ենք մերձադարեւելեան լեզուներին, եւ դա արել ենք երկու պատճառով: Նախ՝ այդ լեզուները հայերէնի անմիջական հարեալներն են եւ արդէն դարեր շարունակ մեզ են մատակարարում բազմաթիւ ու բազմատեսակ անուններ ու հասարակ բառեր: Երկրորդ՝ այդ լեզուները, մասնաւորապէս խորհրդային տարիներին հայաստանեան հայերէնի նրանցից մեկուսանալու հետեւանքով, այսօր նուազ ծանօթ են հայաստանաբնակ լայն հասարակութեանը:

Յաջորդ յօդուածներում նպատակ ունենք անդրադառնալու եւրոպական մի շարք կենդանի լեզուների, ինչպէս նաեւ հին յունարէնի, լատիներէնի, այնուհետեւ նաեւ՝ հնդկերէնի, չինարէնի ու ճապոներէնի յատուկ անուններին: Սրանք այն հիմնական լեզուներն են, որոնց տառադարձման բացը վաղուց է զգացում հայերէնում:

Նկատենք իվերոյ, որ աշխարհի լեզուների թիւը հազարներ են, եւ մէկ կամ մի խումբ գիտնականների ուժերից բնականաբար վեր է դրանց թէկուզ մի զգալի մասին անդրադառնալը:

ՆԵՐՈՒՄԱԿԱՆ. ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆ, ԹԵ՛ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆ

Սկզբից եւեթ նշենք որ մեր այսօրուայ նիւթը բնականաբար լեզուաբանական գիտական գրադարձութեան մասին չէ, այլ միայն «գործնական» տառադարձութեան, այն է՝ մի լեզուի յատուկ կամ հասարակ անունը մի այլ լեզուով (մեր դէպքում՝ հայերէնով) ճիշտ, յարմար եւ միօրինակ գրելու արուեստը, եւ ոչ՝ օտար անունները տառ առ տառ գիտական հայերէնի գրադարձելը:

Մաքրասեր, թերեւ՝ մաքրամոլ, հասարակութիւնը յաճախ պնդում է ամէն ինչ թարգմանել, եւ ոչինչ չթողնել տառադարձելու: Միանգամայն կողմ լինելով հայերէնը մաքուր պահելու գաղափարին (որը ամէն լեզուի կարետորագոյն հարցերից է), յօդուածի մեր խնդիրն այլ է: Ամէն բառ, հասկանալի է, թարգմանելի չէ. կան անուններ որ ստիպում ենք գրել (թէկուզ եւ ժամանակատրամապէս) հայերէն տառերով: Որքան էլ մաքուր պահենք լեզուն, միեւնոյն է տառադարձումն անխուսափելի է:

Ո՞րն է թարգմանութիւն-տառադարձութիւն երկլեռնաբանի ճիշտ մօտեցումը: Ո՞րն է գերադասելի իւրաքանչիւր պարագայում՝ թարգմանե՞լ, թե՞ տառադարձել: Գրել, օրինակ՝ «*Նիւ Եո/օ՞րք*», թե՞ առաջին մասնիկը թարգմանել՝ «*Նոր Եո/օրք*», ինչպէս հայաստանեան պաշտօնական հայերէնը թարգմանում է «*Նոր Օղէան*», «*Նոր Ամսօրեղամ*» են.: Գրել «Ե/Յուրի Դուգորուկի՞», թե՞ «Ե/Յուրի Երկայնաբազուկ», ինչպէս գրում ենք «Ռիչարդ Առիմասիրտ»: Ինչ էլ որ լինի հարցիս պատասխանը, մեր խնդիրն այսօր միայն տառադարձութիւնն է: Այն պահից երբ որոշում ենք որեւէ բառ տառադարձել, եւ ոչ թէ թարգմանել, խնդիրը մտնում է տառադարձութեան կանոնների ոլորտը, եւ թարգմանութեան հարցը այլեւս երկրորդական է դառնում:

Տառադարձումը կարող է ունենալ զանազան սկզբունքներ ու տարբերակներ՝ հնչիմական, ստուգաբանական, նոյնիսկ իմաստային: Օրինակ՝ «Նոր Օղէան»ի մէջ «նոր»ը իմաստով հայացրած է («*New Orleans*»): Ընդհանրապէս՝ թարգմանիչներն ու գրիչ հեղինակները հակում են դիւրեւկալելի մանր բառերը («նոր», «հին», «փողոց», «քաղաք», «գիւղ»...) թարգմանել, իսկ անուան մնացած՝ աւելի բարդ (ընդհանուրի կարծիքով՝ անթարգմանելի) մասերը հնչիմադարձել: Այսպէս՝ «Մուսա Դադ» անուան

մէջ «դադ» բառը հասկացուել ու թարգմանուել է «լեռ», սակայն «Մուսա» անունը (արաբերէն եւ թուրքերէն՝ «Մովսէս») մնացել է անթարգման, միայն հնչիւնական տառադարձում անցած:

Այստեղ խօսելու ենք տառադարձութեան միայն մի կէտի՝ հնչիւնական տառադարձման մասին: Այն է՝ ինչպէս օտար անունը գրել հայերէն տառերով: Մնացած կէտերը բաական ծաւալուն հարցեր են եւ պահանջում են մասնագիտական այլ մօտեցում: Չենք խօսելու քերականական հարցերի մասին, մասնաւորապէս՝ թէ անուան ո՞ր մասը պէտք է տառադարձել եւ ո՞րը՝ թարգմանել, թէ արդեօ՞ք (գոյական կամ ածական) անուան հոլոված կամ բայի խոնարհած տարրերը նոյնութեամբ պահպանել, թէ՞ հայացնել:

ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ԱՂԲԻՒՐ ԼԵՃՈՒՆ

Տառադարձութեան աղբիւր լեզուն յատուկ ուշադրութեան առարկայ է: Առաջին հայեացքից թուում է թէ իրեն յարգող իւրաքանչիւր լեզու կը գերադասէր տեղեկութիւնը քաղել անմիջապէս սկզբնաղբիւր լեզուից: Այսինքն՝ եթէ բառը, ասենք՝ բասկերէն է, տառադարձումը պէտք է անել բասկերէնից, եւ ոչ թէ միջնորդ հիսպաներէնից կամ ֆրանսերէնից:

Սակայն միւս կողմից՝ աշխարհի հազարաւոր լեզուների առկայութեան պայմաններում, հայ լեզուաբանութիւնը ո՛չ մասնագէտ ունի, ո՛չ էլ ժամանակ՝ աշխարհի ամէն մի լեզու ուսումնասիրելու:

«Աղբիւրախնդրութիւն՝ թէ՞ միջնորդախնդրութիւն» հարցականը ամէն պարագայի պէտք է լուծել իրովի: Մինչեւ ո՞ր հասցնել տառադարձութեան աղբիւրը, բաականանալ այս կամ այն երկրի պետական լեզուով, թէ՞ իջնել մի աստիճան անելի ցած, այսինքն վերցնել այս կամ այն նահանգի կամ գաւառի պաշտօնական լեզուն (ենթադրենք՝ Ռուսաստանի Դաշնութեան կազմի մէջ մտնող Թաթարստանի Հանրապետութեան լեզուն), թէ՞ գնալ անելի վար՝ հետազօտել Թաթարստանում մինչեւ թաթարները բնակութիւն հաստատած ժողովուրդների լեզուները: Այսպիսի քայլերով կարելի է հասնել մինչեւ լեզուաընտանիքների նախալեզուներին, կամ գուցէ եւ անելի վաղ՝ հազարամեակների խորքերը, ինչը բնականաբար գործնական տեսակէտից անհետթելթութիւն կը լինի:

Հետաքրքար՝ տառադարձողի խնդիրն է գիտականօրէն հիմնաւորել եւ ճանաչել տալ աշխարհի բոլոր այն կարեւոր լեզուները, որոնք կարող են աղբիւր ծառայել հայերէնի տառադարձութեան համար: Ամերիկայի, Ափրիկէի, Ասիայի լեզուներից հարկաւոր է ընտրել ամենագլխաւորները, առաւել ուսումնասիրուած, առաւել տարածուած ու հայ մասնագէտներին առաւել յայտնիները:

Բոլոր դէպքերում՝ հարցը անհրաժեշտ է լեզուաբանների քննութեան առարկան դարձնել, եւ լեզուի հիմնարկներին ու պետական կառոյցներին հաստատել տալ աղբիւր լեզուների շարքը: Ժամանակի ընթացքում, ցուցակը կարելի է, եւ պէտք է, թարմացնել:

ՀԱՅԵՐԷՆ ՏԱՌԱԴԱՐԶՈՒԹԵԱՆ ՀՆՁԻՒՆԱՐԱՆԱԿԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Ինչպիսին էլ լինեն տառադարձության սկզբունքներն ու եղանակները, վերջնական հնչյուններն ու հնչյունակապակցությունները խորթ պիտի չլինեն հայի լսողութեանը եւ չհակասեն հայերէնի հնչյունական սկզբունքներին: Տառադարձումը, բնականաբար, պէտք է կատարել միայն գրական հայերէն հնչյուններով, որքան էլ արդիւնքում ստացուող արտասանութիւնը հեռու լինի մայր լեզուի արտասանութիւնից:

Որպէս հակաօրինակ կարող ենք բերել օտար (ռուսերէն) հնչյունները փափկացնելու համար մի ժամանակ (սովետա)հայերէնում ընդունուած ապաթարցը («փշիկը») (տե՛ս՝ բազմաթիւ օրինակներ Ստեփան Մալխասեանցի *Հայերէն Բացատրական Բառարան*ում. «կոլ՝տուրա», «ոեվոլ՝վէր», «պալ՝տօ» են.):

Տառադարձության արունստում, հետեւաբար, ոչ այնքան մայր լեզուի հնչյուններին հարազատ մնալն է կարեւոր, որքան փոխառու լեզուին ծառայելը: Իսկապէս, ոչ մի հայ իրեն հարց չի տալիս թէ չինարէնից կամ ճապոներէնից վերցրած այսինչ կամ այնինչ անունը հարազա՞տ է հնչում մայր լեզուին: Հայի համար անելի կարեւոր է, որ անունը բարեհունչ լինի հենց հայերէնում: Ուրեմն ոչ թէ պէտք է աշխատել տառադարձուող անունը առանելագոյնս յարմարեցնել օտար լեզուի հնչողութեանը, այլ այդ բանի հայատառ հնչողութիւնը յարմարեցնել գրական հայերէնի արտասանութեանը:

Այս սկզբունքի առաջնակարգ հարցերից է, օրինակ՝ վերջավանկ շեշտադրութիւնը: Այսպէս՝ [Պիկասօ/ո՛], եւ ոչ [Պիկա՛սօ/ո]: Նմանապէս՝ [Բայրո՛ն], [Ամերիկա՛], [Կանադա՛]: Հայերէնի առանձնայատկութիւնն է նաեւ նախավերջավանկ շեշտը, երբ վերջին վանկը գաղտնավանկ [ը] հնչիւն է պարունակում: Այս հարցը մենք կը շօշափենք մեր յաջորդ յօդաածներում՝ եւրոպական լեզուների քննութեան ժամանակ: Մեր մերձաւորաբնելեան լեզուների դէպքում շեշտի տեղը էական չէ, քանզի հայերէն կենդանի արտասանութիւնը արաբերէն (եւ միա լեզուների սակաաթիւ) բոլոր այլավանկ շեշտերը բնագոյաբար վերջին վանկի վրայ է դնում:

Հայերէն տառադարձման կարեւոր խնդիրներից է նաեւ ընդհանուր սկզբունքների պահպանումը՝ մեր լեզուական եւ ուղղագրական տարբեր դրսեւորումների տեսանկիւնից նայած: Քանի դեռ արդի հայերէնը միատեսակ չէ գրական եւ ուղղագրական առումով (երկու ուղղագրութիւն եւ երկու լեզուաճիւղ, ընդհանուր առմամբ՝ երեք «տարատեսակ»²⁾), հնչյունների տառադարձման սկզբունքները անհրաժեշտ է մշակել այնպէս, որ անցումը մի լեզուամիճակից միայն լինի առանելագոյնս դիպիւն եւ անկորուստ: Որոշակիօրէն՝ դասական ուղղագրութիւնից անցումը պարզեցրած ուղղագրութեանը եւ ընդհակառակը, նմանապէս՝

արեւելահայերէնից անցումը արեւմտահայերէնին եւ ընդհակառակը. այս անցումները պիտի լինեն յստակ, միանշանակ եւ անկորուստ:

Յանկայի կը լինէր նաեւ, արեւմտահայերէնի ու արեւելահայերէնի մերձեցման լոյսի ներքոյ, մեր երկու լեզուաճիւղերի համար մշակել տառադարձութեան միասնական կանոններ:

Այլ այլ խնդիր. յայտնի է որ որեւէ լեզուի հնչիւնների (ծայնատրների ու բաղաձայնների) քանակը սահմանափակ է: Եթէ տառադարձող լեզուն չունի ճշգրիտ այս կամ այն ծայնատրը կամ բաղաձայնը, այն փոխարինում են նման մի այլ հնչիւնով: Նոյն սկզբունքը, մեր խորին համոզմամբ, անհրաժեշտ է կիրառել նաեւ տառադարձող լեզուի երկրարբառների ու եռարարբառների նկատմամբ: Այն է՝ եթէ հայերէնը չունի օտարալեզու այս կամ այն երկբարբառը, ճիշտ չէ հայերէնին պարտադրել մի այդպիսի երկբարբառ՝ ամէն գնով քանալով մօտ մնալ տառադարձի աղբիւր լեզուի երկբարբառներին: Այդպիսի օրինակներ են անգլերէնի [əʊ] (goat այծ), [pʊə] (poor աղքատ), [hɛə] (hair մազ) երկբարբառները, որոնք խորթ են հայի որքան ականջին, նոյնքան էլ աչքին (ենթադրաբար՝ «ըու», «ուը», «էը» տեսքով):

Յիշեցման կարգով այստեղ դնում ենք հայերէնի աւանդական (դասական) երկբարբառներն ու եռարբառները:

Ծայնատրներ՝	ա	ե/է	ի	ո	ու	ը
Երկբարբառ՝ —յ	այ	—	—	ոյ	—	—
Երկբարբառ՝ ե—	եա	—	—	—	—	—
Երկբարբառ՝ —ւ/վ	աւ	եւ	իւ	ով	—	—
Երկբարբառ՝ (ո)ւ—	ուա	ուն / ուէ	ուի	ուո / (տ)	(ո)ու	—
Եռարբառ՝ ե—յ	եայ	—	—	—	—	—
Եռարբառ՝ ե—ւ	(եաւ) / եօ	—	—	—	—	—
Եռարբառ՝ (ո)ւ—յ	(ուայ)	—	—	(տյ)	—	—

Փակագծերի միջիւնները հազուադէպ կիրառութիւններ են, մեծ մասամբ՝ յատուկ գրաբարին:

Ինչպէս տեսնում ենք, հայերէնի դասական հնչիւնաբանութիւնը չունի «եյ», «իյ», «ով» եւ այլ համակցութիւններ, «ը» տառը ոչ մի երկբարբառ չի կազմում եւն.: Այլ առանձնայատկութիւններից է, օրինակ՝ բառամիջի գաղտնավանկ [ը] հնչիւնի չգրելը: Հայերէնի ուղղագրութիւնը, հետեւաբար, ինչպէս եւ ամէն լեզուի ուղղագրութիւն, ունի իր սահմանափակումներն ու արգելքները:

Երկբարբառներն ու եռարբառները որեւէ լեզուի հնչիւնաբանութեան բաղկացուցիչ մասն են, եւ ինչպէս հնարաւոր չէ նոր ծայնատրներ ու բաղաձայններ յօրինել օտար ծայնները անելի ճշտօրէն տառադարձել փորձելու համար, այնպէս էլ խորթ է նոր երկբարբառներ յօրինել՝ օտար երկբարբառներին անելի հարազատ մնալու համար: «Եյ» երկբարբառի բացակայութիւնն է որ շատ (արեւելա)հայախօսների դրդում է սխալադարձ

«Շվեյցարիա»-ն արտասանել [շվեցարիա] (առանց [յ]ի), եւ նոյնքան սխալադարձ «Էնշտէյն» անունը հնչեցնել [էնշտէյն] կամ նոյնիսկ [էնշտէն]:

Որպէս եզրակացութիւն՝ ստորեւ մեր սկզբունքներում մենք միշտ առաջնորդուելու ենք ընդունող լեզուի (իմա՝ հայերէնի) հնարաւորութիւնները առանելագոյնս յարգելու մտահոգութեամբ:

ՄԵՐԶԱՒՈՐԱՐԵԻԼԵԱՆ ԼԵՂՈՒՆԵՐԻ ՀՆԶԻՒՆԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Սոյն յօդուածում մերձաւորարեւելեան լեզուներ հասկացութեան տակ նկատի ենք առնում նախ եւ առաջ արաբերէնը, պարսկերէնը եւ թուրքերէնը (իր տաճկերէն³ եւ ադրբեջաներէն տարբերակներով), որոնք թէեւ տարբեր լեզուաընտանիքների են պատկանում, ցուցաբերում են հնչիւնական եւ գրային ակնյայտ ընդհանրութիւններ:

Քրդերէնի մասին դեռեւս վաղ է խօսել, քանզի մի կողմից՝ քրդերէն գրականութիւնը առայժմ սահմանափակ է, միւս կողմից՝ քրդերէն անունները հայերէնում քիչ են արձարձուած: Սակայն այդ լեզուն ժամանակի ընթացքում բարձրանալու է պետական մակարդակի եւ դրա տառադարձման մասին պէտք է շուտով մտածել:

Արաբերէնը հսկայական ազդեցութիւն է ունեցել պարսկերէնի եւ թուրքերէնի (օսմաներէնի ու Ատրպատականի թուրքերէնի) վրայ: Ուստի՝ արաբերէն բառեր զանգուածաբար գտնում ենք եւ՛ պարսկերէնում, եւ՛ թուրքերէնում: Պարսկերէնը իր կարգին մեծ ազդեցութիւն է թողել թուրքերէնի վրայ, վերջինիս հաղորդելով ոչ միայն արաբերէն բառեր, այլեւ թուն պարսկերէն: Թուրքերէն ունի ուրեմն եւ՛ արաբական, եւ՛ պարսկական շերտ: Քանի որ այս ամէնը իրար այնքան է խառնուած եւ քանի որ յաճախ դժուար է որոշել թէ այսինչ կամ այնինչ բառը հայերէն որ լեզուից է մտել, մենք նպատակայարմար ենք գտնում այդ երեք լեզուները քննել միասնաբար՝ միեւնոյն անունները միեւնոյն տեսքով հայերէն արտայայտելու համար:

Արաբերէնը, պարսկերէնը եւ թուրքերէնը (իր տաճկերէն եւ ադրբեջաներէն տարբերակներով) ունեն հնչիւնագրային մի շարք ընդհանրութիւններ, եւ այդ լեզուներին ծանօթ լեզուաբանը քաջ գիտակցում է նրանց համար տառադարձութեան ընդհանուր սկզբունքներ մշակելու անհրաժեշտութիւնը (եւ կարելիութիւնը): Այդ չորս լեզուատեսակների պաշտօնական ուղղագրութիւնը մինչեւ վերջին դարս հիմնուած էր արաբական գրի վրայ, եւ նրանցից երեքը (արաբերէնը, պարսկերէնը եւ Ատրպատականի թուրքերէնը) մինչեւ այժմ գործածում են նոյն այբուբէնը՝ նոյն ասանդական ուղղագրութեամբ: Միեւնոյն ժամանակ՝ լատինական այբուրէնի հիման վրայ ստեղծած թուրքերէն (տաճկերէն) եւ ադրբեջաներէն գրերը իրենց ուղղագրութեան տարբեր կէտերով մինչեւ հիմա պայմանաւորուած են նախկին արաբագիր ուղղագրութեամբ:

Սրանք են համառոտաբար այն պատճառները, որ մեզ յուշել են մի յօդուածի մէջ ընդգրկել նշեալ երեք լեզուների չորս լեզուատեսականները:

ՀԱՅԱՍՏԱՌԹՈՒԹԵՐԷՆԸ ԵՒ ԱՐԵՒՍՏԱՀԱՅԵՐԷՆ ԱՌԱՆԴԱԿԱՆ ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ գիտական շրջանները վաղուց են անդրադարձել թուրքերէն (տաճկերէն) անունների գրութեանը: Օսմաներէնի արաբատառ գրութիւնը լինելով խրթին եւ դժուարընթեռնելի, հայերը ժամանակի ընթացքում ստեղծել են թուրքերէնի հայատառ մի այբուբէն, որը դարեր շարունակ ծառայել է ուսուցանելու եւ տպագրելու թուրքերէն լեզուով մի ընդարձակ գրականութիւն: Այդ գրութիւնը, հիմնուած լինելով արեւմտահայ հնչման վրայ, հետեւեալ տեսքն ունի. բերում ենք հայերէն տառերը (հայերէն այբուբէնի հերթականութեամբ) եւ այսօրուայ թուրքերէն այբուբէնի համապատասխանութիւնները.

ա	գ	ե	զ	է	օ	ը	թ	ժ	ի	իւ
a	k	y	z	e	ö	ı	t	j	i	ü
լ	խ	կ	հ	ղ	ն	մ	յ	ն	շ	ու
l	h	g	h	ğ, g	c	m, y, ğ	n	ş	u	
չ	պ	ս	վ	տ	ր	փ	ք	օ	ֆ	’
ç	b	s	v	d	r	p	k	o	f	’

Հայերէն այբուբէնի «բ», «դ», «ծ», «ճ», «ռ», «ջ», «ո», «ց» տառերը անգործածական են հայատառ թուրքերէնում:

Այս տառադարձութիւնը առ այսօր ծառայում է թուրքերէնից փոխառեալ անունները արեւմտահայերէն գրելու համար: Աւելին, սոյն այբուբէնը ծառայում է նաեւ պարսկերէն եւ երբեմն արաբերէն (նաեւ ելոսպական) անունները տառադարձելու. Պապը Ալի (Bâb-ı Âli), քիւրտ (kürt/d), Տիարպե/էքիր (Diyarbakir), Գարահիսար (Kara hisar), Պե/էշիքթաշ (Beşik taş), պէրպէր (berber), մե/էմլիք (memlük), Հալէպ (Halep/b), Գումգափու (Kum kapu), չէօրէք (çörek), Գամըշլի (Kamışlı), Գարա-գաշեան (Kara-kaş), Գույումը(ու)-եան (Kuyum-cu), եաթաղան (yatağan), Եշիլ Ըրմազ (Yeşil ırmak), Լէօլ (göl), չօճուզ (çocuk), Շապին Գարահիսար (Şebin Karahisar), Կիւմիշխանէ (Gümüş-hane) են.:

ՏԱՌԱԴԱՐՁՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԱՐ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Բացառութեամբ միջանի հնչիւնների, դասական հայերէնը ընդհանուր առմամբ միատեսակ մօտեցում ունի նշուած երեք լեզուների հանդէպ: Մեր որդեգրած եւ սոյն յօդուածում հիմնաւորած, ինչպէս նաեւ դասական հայերէնի պատմականօրէն կանոնարկած (եւ Հայաստանի ու Ափիւղքի գիտական տարբեր շրջանակներում տարածուած) տառադարձումը հիմնուած է հետեւեալ սկզբունքների վրայ:

Բաղաձայնների տառադարձումը հետեւում է հայերէնի դասական՝ եռաստիճան հնչյունական համակարգի կանոններին, ուր հայերէն «բ» տառին համապատասխանում է լատիներէն «b» տառը, «դ» տառին՝ «d»-ն են։ Այդուհանդերձ, քանի որ մերձատրարելեան նշումը երեք լեզուներում բացակայում են պարզ խուլերը («պ, կ, տ, ճ» շարքը), տառադարձումը կատարում է, ինչպէս եւ ասանդաբար կատարուել է, շնչել խուլ՝ «փ, ք, թ, չ» շարքով։ Ապագայում ուշադրութեան յատուկ առարկայ պէտք է դառնայ քրդերէն տառադարձութեան սոյն կէտը, քանի որ կ(ու)րմանջի (հիսպսային) քրդերէնը, ի տարբերութիւն սորանի (հարապային) քրդերէնի, տարբերում է պարզ եւ շնչել խուլերը։ Սակայն, քանի որ քրդերէնը այսօր մեր ուսումնասիրութեան ոլորտից դուրս է, մենք անտեսում ենք հարցի այդ տեսանկիւնը։

Արժէ յիշեցնել նաեւ, որ հայերէնի տառադարձումը (որեւէ լեզուից) պէտք է յարգի հայերէնի հնչյունական ներքին կանոնները, օրինակ՝ «ր»-ի եւ «ռ»-ի ուղղագրութիւնը՝ այնպէս, ինչպէս այն ընդունուած է հայերէն բառերում։ [3] հնչիւնի հայերէն գրութիւնը նոյնպէս պէտք է համապատասխանի հայերէնի ուղղագրական կանոններին (այ, ոյ, եա, իւ, եօ...):

Ճայնատրների տառադարձումը նմանապէս մեծ դժուարութիւն չի ներկայացնում, պայմանով որ այն կատարուի միասնական սկզբունքների հիման վրայ։ Հայերէնի հինգ լիարժէք ձայնատրները՝ «ա, ե/է, ի, ո/օ, ու» («ը»-ն համարելով «թերի» ձայնատր), բաւարար են արտայայտելու արաբերէնի վեց (երեք կարճ եւ երեք երկար՝ որակապէս նոյն) հնչոյթները, պարսկերէնի վեց, տաճկերէնի ութ եւ աղբբեջաներէնի ինը ձայնատր հնչիւնները։ Հայերէնում բացակայող ձայնատր հնչիւններին երբեմն օգնութեան են գալիս հայերէն երկբարբառները։ Մասնատրապէս՝ արեւելահայերէնը չունի թուրքերէնի «մ» (արեւմտահայերէն տառադարձութեամբ՝ «իւ») եւ «ծ» (արեւմտահայերէն տառադարձութեամբ՝ «էօ») հնչիւնները։ Աւելի մանրամասն տե՛ս ստորեւ։

Երկբարբառների հարցում հարկատր է ուշադիր լինել։ Եթէ արաբերէնի ու պարսկերէնի երկուական (եւ իրար զուգահեռ) երկբարբառները դիւրութեամբ հայացում են («այ» եւ «աւ»), ապա պէտք չէ նոյն «աւ»-ի տակ անցկացնել պարսկերէնից եկող մէկ այլ «ow» երկբարբառը, որի տառադարձումը, կարծում ենք, պէտք է գանազանել արաբերէնից եկող նմանագիր երկբարբառից։ Դրա մասին ավելի մանրամասն կը խօսենք ստորեւ։

Թուրքերէնի երկբարբառները բազմազան են։ Անհրաժեշտ է այդ երկբարբառների տառադարձութեան ժամանակ խուսափել անլուրդագրութիւններից (օր.՝ «յ» տառի գրութիւնը «ի» տառից յետոյ՝ «Դիյ)յարբեքիր» *Diya**r**bekir*) եւ ընդհանրապէս՝ հնարատրինս բաւարարուել դասական հայերէնի երկբարբառներով։ Այս վերջին կէտը այդուհանդերձ վիճելի է, քանզի անգիտակից տառադարձումը ձգտում է ամէն մի հնչիւն նոյնութեամբ վերարտադրել։

ՏԱՌԱԴԱՐՁՄԱՆ ՈՐՈՇ ՆՐՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ստորև անդադառնում ենք տառադարձման յատկապես մի քանի նրբությունների, որոնք առ այսօր որոշ խառնաշփոթի առարկայ են եւ գործնականորեն երբեմն անտեսուած հայագէտներից, մասնաւորապէս՝ արեւելագէտներից:

ա) Բառավերջի ձայնեղների ([բ], [դ], [ջ]) խլացումը («ք», «ե», «գ»)⁶: Այսպիսի գրութիւնը յատուկ է միայն թուրքերէն (տաճկերէն) լեզուին: Արաբերէնը, պարսկերէնը եւ աղրքեջաներէնը բառավերջին պահպանում են ձայնեղների գրութիւնը, թէւ այդ լեզուներում էլ հնարատու է դիրքային խլացում, իսկ աղրքեջաներէնի համար դա կանոն է: Թուրքերէնը գրում է *kitab, Murat, ağac*, իսկ աղրքեջաներէնը՝ *kitab, Murad, ağac*, թէւ երկուսն էլ բառավերջում խլացնում են ձայնեղները եւ սրանք համապատասխանաբար արտասանում ինչպէս (արեւելա)հայերէնի [պ], [տ], [ջ] հնչիւնները:

Ոչ միայն տառադարձման միօրինակութիւնը, այլեւ ստուգաբանութիւնը պահպանելու նպատակով, ճիշտ ենք համարում հայերէն տառադարձման մէջ պահել (ինչպէս եւ մեր ասանդոյթն է) ձայնեղ բաղաձայնները. գրել՝ «քիթաք» (ոչ թէ «քիթափ») կամ «քիթապ»), «Մուրադ» (ոչ թէ «մուրաթ» կամ «մուրատ»), «աղաջ» (ոչ թէ «աղաչ»): Սա ոչ միայն միօրինակութիւն է մտնում տառադարձութեան մէջ (մասնաւորապէս՝ տաճկերէն-աղրքեջաներէն զոյգերում), այլեւ մօտեցնում է թուրքերէն բառերը իրենց պարսկերէն ու արաբերէն արմատներին: Այսպէս եւ թուրքերէն գրած շատ անուններ. *arap/b* (աղրքեջաներէն՝ *arab* / *ārāb*) արաբ, *Bagdat/d* Բաղդադ, *Halic/c* (աղրքեջաներէն՝ *Xalic*) Խալիջ, են.:

Ձուգահեռաբար, հարկաւոր է զգուշ լինել՝ ձայնեղ բաղաձայններով չտառադարձել այն անունները, որտեղ վերջին բաղաձայնը ստուգաբանօրէն իսկապէս խուլ է. *top* թոփ, *saat* սաաթ, *haç* (աղրքեջաներէն՝ *xaç*) խաչ, են.:

բ) Արդի արաբերէնի [ջ] հնչիւնը սերում է հին արաբերէն [զ] հնչիւնից: Այսօր արաբերէնի մեծ մասն այն արտասանում է [ջ]. ամենայայտնի բացառութիւնը Եգիպտոսի արաբերէնն է, ուր այդ տառը մինչեւ այժմ արտասանում է [զ]: Որոշ երկրներում այն արտասանում է նաեւ [ժ]: Չնայած Եգիպտոսի արաբերէնի մեծ հեղինակութեանը եւ միաժամանակ՝ հնչիւնի ստուգաբանութեանը, մենք կարծում ենք, որ արաբերէն «ջիմ» տառը ւաւել ճիշտ կը լինի տառադարձել «ջ»: Արաբերէնում այդ տառը դարեր իվեր վերածուել է [ջ] հնչիւնի, եւ պարսկերէնը, թուրքերէնն ու աղրքեջաներէնը այն վաղուց փոխառել են որպէս [ջ], երբեք [զ]: Նոյն բառերը հայերէն են անցել նոյնպէս [ջ] հնչումով. քահնամ/ջհաննամ (հմմտ. եբրայերէն՝ «գեհեն»), ջեննէ/եթ, քահել են.:

Արաբերէնն իր կարգին փոխառել է բառեր (օրինակ՝ պարսկերէնից), որոնք այսօր արտասանում է [ջ]ով. «ջունդ»՝ «գունդ»ից (զօրք), «ջալահիր»՝ «գոհար»ից, են.:

էլ պէտք է պահպանել «ջ» գրութիւնը, քանի որ մի կողմից՝ այս բառերը դժուարութեամբ են ընկալուած որպէս փոխառութիւններ, միա կողմից՝ պահպանելու համար միօրինակութիւնը:

գ) Թուրքերէն «ց» եւ «ջ» տառերի տառադարձումը: Արաբապարսկական այբուբենի «ڃ» (զաֆ) եւ «ڄ» (ղայն) տառերը լատինատառ թուրքերէնով գրառուել են «ց» եւ «ջ»: Սակայն միշտ չէ որ պարսկական «ڃ»-ին համապատասխանում է թուրքերէն «ջ»-ն, իսկ արաբապարսկական «ڄ»-ին՝ «ջ»-ն: «G»-ով գրուող թուրքերէն շատ բառեր ծագում են արաբական կամ պարսկական [ղ]ից: Կ. Պոլսի գրական թուրքերէնը [ղ] հնչիւնը գրեթէ կորցրել է եւ «ջ» տառով գրուող բառերը որոշ դիրքերում կարողւմ է շատ թոյլ [ղ]՝ երկարացնելով՝ նախորդ ծայնաւորը (ետնալեզուային բաղաձայնների շրջապատում), իսկ որոշ դիրքերում՝ [յ] (առաջնալեզուային բաղաձայնների շրջապատում): Միւս կողմից էլ՝ «ջ» գրութիւնը կարող է սերած լինել պարսկերէն [գ] հնչիւնից:

Հետեւաբար, տառադարձելիս անհրաժեշտ է ստուգել թուրքերէն բառերի ծագումը, նրանք համեմատելով արաբերէն, պարսկերէն կամ աղբրեջաներէն համապատասխան բառերի հետ: Աղբրեջաներէնը սովորաբար անելի հարազատ է մնացել իր պարսկերէն փոխառութիւններին:

Օրինակներ. «ղարբ» («արեւոտք») - արաբերէն ու պարսկերէն՝ «غرب», պարսկերէն լատինատառ տառադարձութեամբ՝ «qārb», աղբրեջաներէն՝ «qarēb», թուրքերէն՝ «garp»: «Դիզ(ե)ար» («այլ, ուրիշ») - պարսկերէն՝ արաբատառ՝ «جگر», լատինատառ՝ «digār», աղբրեջաներէն՝ «digor», թուրքերէն՝ «diğer» [դիյէր]:

Ինչպէս տեսնում ենք, արաբապարսկական [ղ] եւ [գ] հնչիւնները կարող են թուրքերէնում տալ [թոյլ ղ], [գ] կամ [յ]:

Եզրակացութիւն. արաբական ղայն տառը տառադարձել «ղ», իսկ պարսկական զաֆ տառը՝ «գ», ինչ լեզուից էլ որ լինի տառադարձումը:

դ) Արաբական «կաֆ» կամ «ղաֆ» («ڤ») տառը: Արաբերէնում այն հնչում է կոկորդային [կղ'] (ինչպէս վրացերէն «ყ» տառը), պարսկերէնում հնչում է առաւելապէս [ղ] (թէեւ երբեմն, եւ որոշ անձանց բերանում, այն կարող է հնչել ինչպէս արաբերէնում է), թուրքերէն (տաճկերէն) այն հնչում է [ք], իսկ աղբրեջաներէն՝ [գ]: Սա է պատճառը որ միեւնոյն բառը (օրինակ՝ «ڤم» «գրիչ») արաբները հնչում են կոկորդային [կղ'ալամ], պարսիկները՝ [ղալամ], թուրքերը՝ [քալամ], աղբրեջանցիները՝ [գալամ]: Հարցը նորք է, քանզի հայերս նոյնպէս՝ երկար ժամանակ բազմաթիւ բառեր (մեծ մասամբ պարսկերէնի միջնորդութեամբ) փոխառել ենք «ղ» տառով (հմմտ. նոյն «ղալամ» բառը):

Այնուամենայնիւ մեզ թւում է, որ արդի հայերէնի տառադարձումը պահանջում է այդ տառը գրել «կ»-ով: Նախ՝ հայերէն «ղ» տառը ստուգաբանօրէն մեզ բերում է թաւ [յ] հնչիւնին, ինչը բոլորովին մեզ հեռացնում է [ղ] հնչիւնից: Երկրորդ՝ սեմական [ڤ] հնչիւնը հայերէնում տալիս է «կ», ինչ-

պէս օր.[՝] «فندق»՝ «պանդոկ»։ Երրորդ՝ արաբերէնն ինքը օտար [կ]ն տառադարձել է յաճախ հենց նոյն «ق»ով, ինչպէս՝ «قم», որը փոխառութիւն է յունարէն «κάλαμος»ից, նաեւ՝ «قمرى» Կիպրոս, «قمة» կատու են..։ Ի վերջոյ՝ հայերէնում [կ] հնչիւնը կիրառելի է ամէնուր, մինչդեռ [ղ]ն բառասկզբում խորթ է։ Այս նկատառումներով՝ մենք համարում ենք, որ արաբական այբուբենի «կաֆ» տառը բոլոր չորս լեզուներից էլ պէտք է տառադարձել միակերպ, այն է՝ «կ»։

Սա շօշափում է նաեւ Հայաստանի տարածքում գտնուող արաբապարսկաթուրքական տեղանունների տառադարձման հարցը։ «Կարասու» անունով գետակը կարող է ունենալ «կ»ով եւ «ղ»ով տարբերակներ («Ղարա-սու»)։ «Ղ»ով տառադարձումը մի ժամանակ տարածուած էր այն աստիճան (պարսկերէնի ազդեցութիւնն էր), որ բնիկ հայերէն անունները նոյնիսկ երբեմն գրում էինք «ղ»ով՝ Ղարս, Ղափան են..։

Աանդարար եկող եւ լայն տարածում գտած անունները քնականաբար պահպանելու են իրենց աւանդական կերպարը. Ղարաբաղ, Ղարադաղ, Ղարաքիլիսա...

ե) «Կ»ի եւ «ք»ի տարբերութիւնը։ Վերը նշածից հետեւեցնում ենք, որ արաբական կաֆ («ق») եւ քաֆ («ك») (տարբերակ՝ «ك») տառերը, ինչպէս էլ որ նրանք այսօր գրուելիս լինեն թուրքերէն («k, ğ»), տառադարձելու ենք համապատասխանաբար «կ» եւ «ք» (համաձայն աղբրեցաներէն «q/k» զոյգին)։ Օրինակ՝ կալը («قلب» սիրտ), բայց՝ քալը («كلب» շուն)։ Բացառութիւն պէտք է անել սակայն բուն պարսկերէն բառերում հազուադէպ հանդիպող կաֆ/ղաֆ («ق») տառի համար, որի համարժէքն է հայերէն «ղ» տառը. օր.[՝] դաշանգ («دشنگ» գեղեցիկ)։

զ) Հին թուրքերէնը ունէր ռնգային [նզ] հնչիւնը, որը օսմաներէն գրութեամբ արտայայտուում էր «ڭ» տառով (երբեմն պարզապէս «ك»)։ Օրինակ՝ **Kara defiz** («قره دڭيز» Սեւ ծով)։ Այստեղից է որ թուրքերէն «yeñi» («նոր») բառը տառադարձուել «ենզի» (օր.[՝] Ենզիբարեան ազգանուն մէջ)։ Սակայն մենք չենք կարծում որ այսօր արժէ վերարտադրել հին [նզ] հնչիւնը (այսինքն՝ գրել «ղենզիզ»), ժամանակակից մաքուր [ն] հնչիւնը լիովին բաւարար է՝ «ղենիզ»։

է) Արաբերէն դաղ/զաղ տառի հայերէն գրութիւնը պատմականօրէն երկակի է՝ «զ» եւ «ղ», միաժամանակ հիմնատրուած պարսկերէն եւ թուրքերէն երկակի գրութեամբ ու արտասանութեամբ։ Եթէ այդ տառը մեծ մասամբ [զ] հնչումն ունի («ضرر» զարար՝ վնաս), ապա հազուադէպ հանդիպում է [ղ] («حرب» դարբ՝ հարուած)։ Պարսկերէն, թուրքերէն եւ աղբրեցաներէն երեք լեզուներն էլ այդ տառը հնչում են [զ]։ Հետեաբար, կարծում ենք որ ճիշտ կը լինի այսուհետեւ այն միշտ տառադարձել հայերէն «զ»ով։

ը) Արաբերէնի «սա» կոչուող տառի («ث») գրութիւնը։ Արաբերէն այն հնչում է [θ] (անգլերէն «theatre» բառի «th»ն)։ Պարսկերէնը, թուրքերէնը եւ աղբրեցաներէնը այն հնչում են ինչպէս հայերէն [ս] հնչիւնը։ Թէեւ

պատմականորեն հայերեն տառադարձություններում գտնում ենք նաեւ «թ» (օր.⁷ ութմանիկ ցեղանունը, «عثمان» Օսման անունից, հմմտ. *Ottoman*), միօրինակութեան համար այսօր գերադասելի է «ս» տառադարձումը. «ثروة» սարվաթ՝ «հարստութիւն»:

թ) [ʃ] եւ [ʒ] հնչիւնները: Սովորական (հայերեն) [h] հնչիւնի կողքին, արաբերէնն ունի կոկորդային մի այլ [h] հնչիւն («ح» գրութեամբ): Մերձատրաբելեան միւս լեզուները այն հնչում են ինչպէս սովորական [h]: Այստեղ տառադարձման դժուարութիւն չկայ, քանզի հայերէնն էլ չունի այդ կոկորդային [h]ն եւ արաբերէն երկու [h]երն էլ նմանապէս վերածում է սովորական [h]ի:

Մեր նկատողութիւնն այստեղ թուրքերէն գրական լեզուի [h] հնչիւնի վերաբերեալ է: Կ. Պոլսի եւ Փոքր Ասիայի արեւմտեան բարբառների հիման վրայ ստեղծուած գրական թուրքերէնը [ʒ] հնչիւն այսօր չունի եւ արաբապարսկական բոլոր [ʒ]երը [h]ի (կամ անելի հագուադէպ՝ [ɟ]ի) է վերածել: Սակայն Փոքր Ասիայի թուրքերէն կենտրոնական ու արեւելեան բարբառները, եւ իհարկէ՝ աղղրեջաներէնը, յստակօրէն զանազանում են [h] եւ [ʒ] հնչիւնները: Այսպէս՝ գրական թուրքերէն «haber», աղղրեջաներէն՝ «xəbər»: Արաբերէնն ու պարսկերէնը նոյնպէս զանազանում են այդ երկու հնչիւնները:

Հետեաքա՛ր՝ գտնում ենք լիովին արդարացուած, որ գրական թուրքերէնի ստուգաբանական բոլոր [ʒ]երը հայերէն տառադարձենք «խ» (եւ ոչ թէ «հ»): Թուրքերէն «harap/b», «halı», «hane» բառերը (աղղրեջաներէն՝ xarab, xalı, xana) պէտք է գրել «խարաբ», «խալի», «խանա» («e»ի եւ «ı»ի գրութեան համար տե՛ս ստորեւ): *Haberler* լրատուական գործակալութեան անուանումը (աղղրեջաներէն՝ *Xəbərler*) պէտք է տառադարձել «խաբարլար»: «Հաբերլեր» ձեւը լրիւ խաթարում է բառի ստուգաբանական տեսքը:

ժ) Արաբերէն-պարսկերէն-թուրքերէն «վաւ» տառը հայերէն ուղղագրելու խնդիրը միայն դասական ուղղագրութեանն է վերաբերում. գրել «վ» եւ «ւ» (ըստ դիրքի՞), թէ՛ ամէնուր՝ «վ»: Արեւմտահայ աւանդոյթը այս տառը միշտ գրել եւ գրում է «վ», անկախ հայերէնի դասական ուղղագրական կանոններից: Աւանդոյթը գալիս է հայատառ թուրքերէնից, ուր բոլոր [վ] հնչիւնները «վ» տառով են արտայայտուած. վաթան, եավրու, գովվել, չէվիք են.:

Հարցը նորը է քանզի դասական ուղղագրութեան կողմնակիցների մէջ այսօր միաձայնութիւն չկայ: Մենք հակուած ենք համարելու, որ օտար [վ] հնչիւնը կարելի է ժամանակատրապէս թողնել ամէնուր «վ» տառով, մինչեւ մի հեղինակատր խորհուրդ լուծի դասական ուղղագրութեան հետ կապուած այս խնդիրը:

ժա) Առանձնայատուկ ուշադրութեան առարկայ է առաջնալեզուային բաց [ա] (IPA⁷ [æ]) եւ [է] հնչիւնների զոյգը: Հայերէն գրական լեզուն, ի

տարբերութիւն իր բարբառների, չունի առաջնալեզուային բաց [ա], համապատասխան պարսկերէն [ā]ին եւ աղբբեջաներէն [ə]ին:

Ի հակառակէն, արաբերէնն ունի միայն այս հնչիւնը եւ չունի ետնալեզուային փակ [ա]: Արաբերէնի [ա] հնչիւնի տառադարձումը հետեւաբար դժուարութիւն չի ներկայացնում:

Դժուարութիւնը գալիս է պարսկերէն եւ աղբբեջաներէն երկու [ա]երի առկայութիւնից, ինչպէս նաեւ այն հանգամանքից, որ թուրքերէն գրական լեզուն առաջնալեզուային բաց [ա]ն վերածել է [է] հնչիւնի:

Այս զոյգ հնչիւնների տառադարձման հարցը դուրս է գալիս հայերէն լեզուի շրջանակներից: Արեւմտեան լեզուները, այդ թւում ռուսերէնը, արեւելեան լեզուներին ու նրանցով կազմուած անուանումներին պատմականօրէն հաղորդակից լինելով նախ եւ առաջ Կ. Պոլսի թուրքերէնի միջոցով, աւանդաբար տառադարձել են բաց [ա]ից սերած թուրքերէն [է] հնչիւնը լատինական ու սլաւոնական «е» տառով: Այսպէս՝ պարսկերէն «*kābāb*»ը դարձել է «*kebab*», պարսից «Սաֆեան» հարստութեան անունը տառադարձուել է «*Sef-evid/Ceф-eвиз*»: Ուսանելը առ այսօր շարունակում են արեւելեան բաց [ա]երը գրել սլաւոնական «е» տառով՝ *Дербенд* (փոխանակ՝ Դարբանդ), *Эрдебилъ* (Արդաբիլ, տաճկերէն՝ *Erdebil*) եւն.: Վերջին ժամանակներս, թերեւս, արեւմտեան լեզուները, անիլ մերձենալով պարսկերէն լեզուին եւ շրջանցելով Պոլսի թուրքերէնի ազդեցութիւնը, փորձում են յարմարել պարսկերէնի արտասանութեանը եւ բաց [ա]երը անիլ ու անելի տառադարձում են լատինական «a» տառով՝ *Safavid, Ardabil, Ардебилъ*...:

Արեւմտահայերէնը, նոյնպէս ազդուած Կ. Պոլսի թուրքերէն գրական արտասանութիւնից, ինչպէս նաեւ հայատառ թուրքերէնի գրութիւնից, մշտապէս տառադարձել եւ տառադարձում է այս բաց [ա]երը հայերէն «է» տառով. «թէմպէլ», «զէվզէք», «սէպէպ»:

Մի կողմից՝ արեւմտահայերէնի, միւս կողմից՝ ռուսերէնի ազդեցութիւնը իր հետքն է թողել նաեւ արեւելահայերէնի վրայ: Պատմական Հայաստանի նոյնիսկ հայկական անուանումները մեր բարտեզներն ու բառարանները տալիս են յաճախ «է»ով՝ Էրջիշ (Արճէշ), Էքրեկ (Ագարակ), Գեվաշ (Գաւաշ), առանց ըմբռնելու որ [է]ով արտասանութիւնը յատուկ է միայն Կ. Պոլսի գրական լեզուին, որ թուրք ժողովրդի թերաւում այդ հնչիւնը բաց [ա]ով է արտասանում եւ որ թուրքերէնի գրատու տեսքը չի արտայայտում տեղական հնչումը:

Այս ամէնի հետեւութիւնն է, որ թէեւ Կ. Պոլսի թուրքերէն գրական լեզուն առաջնալեզուային բաց [ա]ն վերածել է [է]ի, հաշուի առնելով, որ նախ՝ Փոքր Ասիայի թուրքերէն բարբառներից շատերը, ինչպէս նաեւ աղբբեջաներէնն ու պարսկերէնը յստակ տարբերակում են երկու հնչիւնները, այնուհետեւ՝ որ դասական հայերէնը աւանդաբար այն միշտ տառադարձել է «ա», հիմնաւորուած ենք գտնում, որ յստակ զանազանում մոցով թուրքերէն գրական «е»ն հայերէն տառադարձելու գործում. եթէ

թուրքերեն «e»ն ստուգաբանություն «e» է, խնդիր չկայ, իսկ եթե այն ստուգաբանություն բաց «ä» է, ապա այն պետք է տառադարձուի հայերեն «ա»: Նշենք, որ թուրքերենում շատ անելի յաճախ հանդիպում է բաց «ä»ից սերած «e», քան ստուգաբանություն մաքուր «e»: Հետեաբար՝ թամբալ (*tembel*), Արզրում (*Birzurum*), Էրմանի (*Ermeni*), մարդ (*mert/d*), նաֆաս (*nefes*) են.:

Թուրքերենի «e» տառի ստուգաբանության գործում կարետոր գործոն է աղբրեջաներենը, որը յստակ տարանջատում է երկու հնչյունները եւ ուղղագրում երկու տարբեր տառով («ə» եւ «e»):

Ուսուցողական օրինակ է Թուրքիայի ներկայ նախագահի անուն ազգանունը՝ **Recep Tayyip Erdoğan**, այսօր տառադարձած՝ Ռեջեփ Թայյիփ Էրդողլան: Նախ՝ այստեղ պետք է նկատել բառավերջի «փ»երը, որոնք պետք է լինեն «բ», քանի որ ստուգաբանություն նրանք «բ» են եւ հոլովուելիս էլ վերականգնում են [բ] հնչյունը: Երկրորդ նկատողութիւնը իհարկէ «e»երի վերաբերեալ է: Այստեղ բոլոր երեք «e»երը ստուգաբանություն բաց [ա] են, դրա ապացոյցն է օրինակ աղբրեջաներէն գրույթինը՝ «**Rəcəb Tayyib Ərdoğan**»: Հետեաբար, դասական հայերէն ճիշտ տառադարձումը պետք է լինէր «Ռեաջաբ Թայիբ Արդողլան»:

Հայերէնի այս տառադարձումը կարետոր կէտ է, եւ արեւմտահայերէնի ու արեւելահայերէնի մերձեցման գործում ցանկալի է երկու ճիւղերում էլ վերականգնել հայկական պատմական աւանդական «ա» տառն ու [ա] արտասանութիւնը, որը անելի հարազատ է հայերէն դասական լեզուին:

Ժբ) Արաբերէն այբուբենի քասրա եւ զամմա (դամմա) ծայնատոր նշանները արաբերէնում համապատասխանաբար արտայայտում են կարճ [ի] եւ [ու] ծայնատոր հնչյունները: Բարդութիւնը գալիս է պարսկերէնից, ուր այդ նշանները արդի պարսկերէնում արտայայտում են [է] եւ [օ] հնչյունները: Արաբերէնից փոխ առած՝ քասրա ու զամմա պարունակող բոլոր բառերը պարսիկները հետեւողականօրէն արտասանում են [է] եւ [օ] հնչյուններով. քիթաբ/քէթաբ, հիսաբ/հէսաբ, իմամ/էմամ, լուղաթ/լողաթ, մուղիթ/մոդիթ, մուսաֆիր/մուսաֆէր:

Ինչ վերաբերում է արաբական ծագման նման բառերին, մեր տեսակէտն այն է, որ համապատասխան պարսկերէն բառերը նոյնպէս գրունեն արաբերէնի նմանութեամբ. այլապէս կ'առաջանայ խառնաշփոթ: Հետեաբար՝ վերը նշեալ ձեւերից ճիշտ են առաջինները:

Դրա հետ մէկտեղ, [է] եւ [օ] հնչյուններ պարունակող բուն պարսկերէն եւ օտար (սակայն ոչ արաբական ծագման) բառերը հարկաւոր է տառադարձել հայերէն «ե/է» եւ «ո/օ» տառերով (զոյգերի տարբերակումը՝ հայերէնի ուղղագրական կանոնների համաձայն). գերան, դանեշ, խոշ, դոխթաբ, շոմար:

Ժգ) Նշում լեզուներից միայն թուրքերէնն ու աղբրեջաներէնը ունեն [ը] հնչյուն, որի համար նրանք ունեն յատուկ տառ՝ «ı» («i» առանց կէտի): Թուրքերէնում եւ աղբրեջաներէնում այս հնչյունը կարող է հանդիպել բա-

ոի ամեն մի դիրքում՝ բառասկզբին, բառամիջում եւ բառավերջին (ուր նա շեշտակիր է): Թւում է թէ հայերենը խնդիր պիտի չունենար այդ հնչյունը տառադարձելու, քանզի նա էլ ունի նման հնչյուն եւ տառ: Իրօք, արեւմտահայերենը, հիմնուելով հայատառ թուրքերենի ուղղագրական կանոնների վրայ, միշտ եւ ամենուր գրում է «ը» տառը. Գըզըլ Ըրմաք, զավալը:

Հայերեն դասական ուղղագրութիւնը սակայն «ը» տառի լիիրաւ գրութիւնը հանդուրժում է միայն բառասկզբին՝ որոշակի հնչյուններից առաջ, իսկ բառավերջի «ը»ն երբեք շեշտակիր չէ: Հետեւաբար, թուրքերեն լըերը տառադարձելիս անհրաժեշտ է ամէն կերպ խուսափել նրանց գրութիւնից բառամիջում, եւ յատկապէս բառավերջում: Օրինակ, խորթ ու անախորժ է «Ağrı», «İğdir», «Kırklareli» տեղանունները գրել «Աղրը», «Ըղդըր», «Կըրկլարելի» են.:

Ինչ վերաբերում է բառավերջի շեշտակիր «ը»ին, կարծում ենք որ լաւագոյնը կը լինէր այն փոխարինել մի այլ ծայնատրով: Օրինակ՝ թուրքերեն տեղանուններին յատուկ «լը, լի, լու, լիւ» վերջատրութիւնը կարելի է գրանցել «լու» կամ «լի»: Այսպէս, գերադասելի է «Kazlı»ն գրել «Կազլու» կամ «Կազլի» (եւ ոչ «Կազլը»), «Bardakçı»ն գրել «Բարդակչի» են.:

Գալով բառամիջի «ը»երին, անհրաժեշտ է հնարատրինս խուսափել դրանց գրութիւնից, այսինքն՝ դրանց վերաբերուել ինչպէս հայերենի գաղտնաւանկ լըերին: Օրինակ՝ «Pınar» անունը գրել «Փնար» (եւ ոչ «Փընար»), «Kızıltepe»ն՝ «Կզլթափա», «Çaldıran»ը՝ «Չալդրան» են.:

Ժդ) Թուրքերենին եւ աղբրեջաներենին յատուկ են երկու ծայնատր, որ դասական հայերենը չունի՝ «ե» (IPA [y]) եւ «ծ» (IPA [ø]): Հայատառ թուրքերենը եւ արեւմտահայերենը դրանց համար որդեգրել են «իւ» եւ «էօ» տառակապակցութիւնները: Արեւմտահայերենին խորթ չէ [ə] հնչյունը (օրինակ՝ «միւս», «արիւն», «սփիւռք» բառերի մէջ. սակայն բոլոր կրողները չեն որ դրանք [ə] են արտասանում): Դասական հայերենին եւ արեւելահայերենին խորթ են այդ հնչյունները եւ կարծում ենք որ հարկ չկայ դրանք հարազատօրէն տառադարձել:

Թուրքերեն բնիկ բառերի [ə] հնչյունի տեղ հայերեն պէտք է դնել կա՛մ «իւ», կա՛մ «ու»: Այսպէս՝ sən/d սիւղ (կաթ), kəl քիւ (մոխիր): Երբ բառը պարունակում է երկու կամ անելի [ə] հնչյուն, գերադասելի է բաւարարուել սոսկ մի «իւ»ով, բաական է միայն առաջին [ə]ն տառադարձել հայերեն երկբարբառով: Այսպէս՝ kəçək քիչուկ. իմաստ չունի երկու դիրքում էլ «իւ» գրել, դա անելի դժուարացնելու է արտասանութիւնը:

Չուգահեռաբար՝ թուրքերեն բնիկ բառերի [ø] հնչյունի տեղ հայերեն պէտք է դնել կա՛մ «եօ», կա՛մ պարզապէս, եւ նախընտրաբար, «ո/օ»: Դասական հայերենի «եա» եռաբարբառի կրճատումով առաջացած «եօ»ն միակ հնարատր երկբարբառ ուղղագրութիւնն է: Յիրաի՝ «եո» երկբարբառ գոյութիւն չունի դասական հայերենում: Այսպէս՝ göl գեօլ, göz գեօզ, çörek չեօրաք/չորաք, çöl չեօլ/չոլ, söz սեօզ/սոզ: Հայերենում «եօ»

երկարբառը յատկապէս ասանդական է «գ», «կ» եւ «ք» քմային բաղաձայններից յետոյ: Մնացած բաղաձայններից յետոյ այն դժուար է արտաբերում եւ նախընտրելի է նրանից խուսափել:

Բառակերպի «Ծ» եւ «Ճ» տառերը պարտադիր է գրել պարզ «ու» եւ «օ».
Մօ ուչ, միտ ութ, Օջալի. «իւչ», «իւթ», «Եօզալի» գրութիւնները լրիւ աղաաղում են եւ բառի հնչողութիւնը, եւ գրաւոր տեսքը:

«Köprü» պէտք է գրել «քեօփրու», առաջինը երկարբառ, երկրորդը՝ պարզ ծայնաւոր: Այստեղ նոյնպէս, ինչպէս եւ «իւ» դէպքում, գերադասելի է միեւնոյն բառի մէջ գրել [յ] հնչիւն պարունակող միայն մէկ երկարբառ:

Եթէ թուրքերէն եւ ադրբեջաներէն բառերը բնիկ չեն, այլ գալիս են պարսկերէնից կամ արաբերէնից, պէտք է վերականգնել փոխատու լեզուի ծայնաւորը. *mükemmel* մուքամմալ (եւ ոչ թէ «միւ...»):

Եթէ գոյութիւն ունեն հայերէն, թէկուզ եւ բարբառային, նոյնարմատ բառեր (յաճախ՝ պարսկերէնից ուղղակի փոխառութիւններ), գերադասելի է դրանք հենց այդ տարբերակով էլ գրել. դոշակ (*döşek*), դուքեան (*dükkan*), դուշման (*düşman*), դուզ (*düz*), քուրք (*kürk*):

Պոլսահայ հեղինակներին թերեւս խորթ թուան նման առաջարկութիւնները, սակայն յիշեցնենք, որ խօսքը համահայկական տառադարձութեան մասին է (եւ ոչ՝ պոլսահայ կամ ռուսահայ), եւ հայագիր հեղինակներն այսօր բոլորովին էլ թուրքախօս (կամ ռուսախօս) չեն:

Ժե) Վերացական գոյականներ կազմող «աթ» վերջատրութիւնը գալիս է արաբերէնից եւ լայն տարածում է գտել մերձատրաբեւեան միւս լեզուներում: Հայերէնում այդ բառերը ասանդուել են հենց «աթ» վերջատրութեամբ. խասիաթ, ամանաթ, հարաքեաթ, մասլահաթ...

Կարծում ենք՝ անտեղի կը լինի ներմուծել նաեւ դրա զուգահեռ գրական թուրքերէն «էթ» տարատեսակը: Այս արտասանութիւնը յատուկ է միայն Պոլսի գրական թուրքերէնին (տե՛ս վերը): Հետեաբար՝ *Hürriyet*, պէտք է տառադարձել Հուրիաթ (յարգելով վերոնշեալ բոլոր կանոնները): Նմանապէս եւ՝ *beraket* բարաք(ե)աթ, *cumhuriyet* ջումհուրիաթ (առանց «յ»-ի), *lezzet* լազաթ, *millet* միլլաթ (այսօր՝ միլլէթ⁶), *selâmet* սալամաթ... ասանդական է դարձել «վիլայէթ» ձեւը:

Ժզ) Վերջին միջանի դարում պարսկերէնի հետեւեալ վերջատրութեան արտասանութիւնը թերեւակի փոփոխութիւն կրեց եւ այժմ ժամանակակից պարսկերէնը վերջայանգ «հա հաազ» (կամ «հէ») ծայնաւոր տառը («آ») արտասանում է [է], ի տարբերութիւն նախկին, եւ այժմ էլ Աֆղանստանում ու Տաջիկստանում դեռեւս հնչող, բաց [ա]ի. «خانه» [*xane*] / [*xanā*]: Հարց է ուրեմն՝ ինչպէ՞ս տառադարձել՝ «խանէ» թէ՛ «խանա»:

Հայերէն ասանդոյթը այդ վերջատրութիւնը սովոր է տեսնել գլխաւորապէս «ա» տարբերակով. փանջարայ, սուփրայ, շիրայ, թաւայ, քուֆթայ (քիւֆթա), թազա⁷: Նոյնիսկ թուրքերէնից եկող՝ «դօլմա»ն պարսկերէն հնչում է [*dolme*]: Զուգահեռաբար՝ ունենք պարսկերէն «զադէ», «նամէ» ձեւերը:

Մեր կարծիքն է՝ պահել եւ այսուհետեւ շարունակել տառադարձել ւաւնդական «ա» վերջատրութեամբ, առանց վերջին «յ» տառի գրութեան, որը փոխառութիւններում աւելորդ է (սա իհարկէ ուղղագրական հարց է): Միաժամանակ՝ յարգել ւաւնդոյթի ուժ ստացած «է»-ով ձեւերը. «Շահնամէ» (թէւ, օրինակ՝ աղորբեջաներէն՝ «*Şahnâme*», եւ հայերէն կարող էր լինել «Շահնամա», նոյնիսկ՝ «Շահնամակ»):

ժէ) Արաբերէնը ունի երկու երկբարբառ («عو» եւ «عى»), որոնք տարբեր ձեւերով են արտայայտուում միւս լեզուներում (տե՛ս յաւելուած աղիւսակը): Հայերէն սրանք գերադասելի է գրել «աւ» եւ «այ»՝ դասական հայերէնի յայտնի երկու երկբարբառների տեսքով: Իրօք՝ «այ» երկբարբառի կողքին հայերէն տառադարձութիւններում գտնուում ենք նաեւ «էյ» տարբերակը, իսկ «աւ»-ի փոխարէն՝ աւելի յաճախ «էվ», երբեմն՝ «ով»: Երկուսն էլ խոտելի են դասական հայերէնի համար եւ, միօրինակութիւն մտցնելու նպատակով, գերադասելի են «աւ» եւ «այ» երկբարբառները: Օրինակներ. արաբերէն «بیت», պարսկերէն «بیت/beyt», թուրքերէն ու աղորբեջաներէն «beyt», հայերէն՝ «բայթ», արաբերէն «حيوان», պարսկերէն «حيوان/heyvan», թուրքերէն «hayvan», աղորբեջաներէն «heyvan», հայերէն՝ «հայվան»:

Միաժամանակ՝ պարսկերէնն ունի (մեծ մասամբ՝ արաբական ծագման) «و» երկբարբառը՝ ժամանակակից [ow] արտասանութեամբ: Հայերէնին խորթ է այս երկբարբառը եւ նա այն փոխարինում է կա՛մ «ով» երկբարբառով (գրութեան մէջ՝ «ղօվլաթ»), կա՛մ պարզ «ու» ծայնատրով՝ «Ֆիրդուսի»:

Պարսկաստանի քաղաքական գործիչ Hassan Rouhani (Rohani, Rowhani) ազգանունը տարբեր ձեւերով է այսօր գրուում. Ռուհանի/Ռոհանի/Ռոուհանի: Վերջին ձեւը ամենախոտելին է: Անցանկալի է նաեւ «ո»-ով տարբերակը: Մինչոյն ժամանակ՝ արդի հայերէնի համար ժամանակավրէպ կը լինէր տառադարձել «Ռովհանի»: Մեզ թում է որ «ու»-ով տարբերակը ամենաընդունելին է այս պարագայում: Հետեաբար՝ «Ռուհանի» գրութիւնը առաւել գերադասելի ձեւն է¹⁰:

Ինչ վերաբերում է բառավերջի «ow»-ին, ապա դրա լաւագոյն տառադարձումը կը լինէր «ով» ձեւը. օր.՝ «*فوقnow*» նով («նոր») (օր.՝ «Նովոուզ»)՝ մէջ, գրուում է նաեւ «Նոուուզ»): Կարծում ենք որ պարզ «ո» ծայնատրը բաւարար չէ, իսկ բառավերջում «ու» գրելը տալիս է պարզ ծայնատր հնչիւն, որը նոյնպէս մերժելի պէտք է համարել: Նմանապէս, օր.՝ «*گروgerow*» («գրաւ») բառը լաւագոյնն է տառադարձել «գերով», եւ ոչ՝ «գերո» կամ «գերոս»: Այստեղ չենք քննարկում բառի թարգմանութեան հարցը:

Ինքնըստինքեան հասկանալի է, որ եթէ բառավերջի «ով»-ով տառադարձած մասնիկը (օր.՝ «նով») նոր բարդութիւն է կազմում, այն պահպանում է իր «ով» վերջատրութիւնը եւ չի վերածում «ու»-ի: Հետեաբար՝ «Նովոուզ» եւ ոչ՝ «Նոուուզ»:

ծը) Պարսկերեն, ինչպես նաև թուրքերեն ու ադրբեջաներեն արտասանությամբ միտում ունեն փափկացնելու առաջնային բաց [ա]ին նախորդող քմային [q] եւ [ք] հնչյունները: Թուրքերեն ուղղագրությունը դրանք արտայայտում է «gâ», «kâ» տեսքով: Հայերեն՝ ստուգաբանօրէն ճիշտ կը լինէր չարտայայտել այդ փափկացումը եւ գրել «գա», «քա», ինչպէս գրական լեզուն սովոր է գրել՝ «Գաառ», «Գառնի»: Սակայն ժողովրդական ասանդոյթը փափկացման կողմն է (գեաղա, գեաւոր, քեալլա, քեար), եւ թում է թէ յարմար է որոշ դէպքերում, փափկութիւնը ընդգծելու համար, տառադարձել «գեա», «քեա». օր.՝ «**kâbab**»՝ «քեաքաք», «**kâlâm**»՝ «քեալամ»:

Ժթ) Թուրքերեն եւ ադրբեջաներեն որոշ բառերում բառավերջի [ք] հնչիւնը երբեմն փափկում է եւ դառնում [յ]. «gök» → «göy», «bek» → «bey»: Այսպիսի դէպքերում ցանկալի է հնարարորինս վերականգնել բառի ստուգաբանութիւնը եւ այն գրառել լրիւ տեսքով՝ «գեօք», ինչպէս՝ Երեւանի Կապոյտ մզկիթի անուանման թուրքերեն (ադրբեջաներէն) տարբերակը՝ «Գեօք ջամի» (փոխանակ՝ «Գեօյ ջամի»):

ի) Թուրքերեն լեզուն (ե՛ւ տաճկերէնը, ե՛ւ ադրբեջաներէնը) բառավերջում չի ընդունում երկու բաղաձայնների կուտակում եւ փոխառեալ օտար բառերում, բարեհնչութեան համար, դրանց միջեւ ներդրում է մի ձայնատիր: Այսպէս՝ արաբերէն «**fikr**» («միտք») բառը թուրքերէն դարձել է «**fikir**» (միաժամանակ՝ բառի շեշտը տեղափոխելով վերջին ձայնատրի վրայ): Գիր առ գիր տառադարձելու դէպքում բառը հայերէն կը լինէր «ֆիքիր»: Նմանապէս՝ «**rasm**» («նկար») թուրքերէն տալիս է «**resim**»: Այնուամենայնիւ, մի կողմից՝ արաբերէն եւ պարսկերէն գրութիւններում այդ յաւելեալ ձայնատրը բացակայում է (եւ ադրբեջաներէնն էլ յաճախ հետեւում է պարսկերէնին), միւս կողմից՝ հայերէնն էլ ունի գաղտնավանկ [ը] հնչիւն, որը յաճախ ի յայտ է գալիս բառավերջում երկու բաղաձայնների կուտակման դէպքում: Թուրքերէնում նմանապէս՝ այդ ձայնատրը կայուն չէ, այն կորչում է բառին նոր վանկեր անելացնելու ժամանակ. «**fikir**»/«**fikrîm**» («միտք», հմմտ. հայերէն «աստ[ը]ղ»/«աստղ[ը]ս»): Նշուած պատճառներով կարծում ենք, որ գերադասելի է թուրքերէն այդ բառերը գրել առանց այդ յաւելեալ կորչող ձայնատրի՝ «ֆիքր», «ռասմ»:

իա) Արաբերէնի (ինչպէս նաեւ միւս լեզուների) կրկնակ բաղաձայնները (շարդա(թ)/թաշդի(թ)) հայերէն ճիշտ կը լինի գրել միայն մէկ բաղաձայնով, ինչպէս եւ է հայերէն ասանդոյթը: Օրինակ՝ Նասրադ(դ)ին, Թայ(յ)իթ, դոք(ք)եան, լազ(զ)աթ, համ(մ)ամ բառերում մէկ բաղաձայնը լրիւ բաւարար է անունը գոհացուցիչ կերպով տառադարձելու համար: Սակայն որոշ դէպքերում, բացառութեան կարգով, երբ կրկնակ բաղաձայնը իրօք լսելի է հայերէնում, կարելի է այն երկու տառով գրել, օր.՝ «միլլէթ», մանաւանդ, երբ երկու բաղաձայնները քերականական երկու տարբեր մասերի են վերաբերում, օր.՝ «զավալ-լի»:

իր) Տառադարձման դժուարություններից է նաեւ արաբերենի որոշեալ յօդի հարցը, օրինակ՝ Ալ-Ռիադ, Էլ-Ռիադ, Ար-Ռիադ, Էր-Ռիադ, Ռիադ, գրել մեծատառ, թե՛ փոքրատառ, միասի՛ն, թե՛ գծիկով։ Մեր մօտեցումն է՝ առանելագոյնս խոսափել յօդը գրելուց։ Յիրաւի՝ յօդը դժուար է համարել անուան բաղկացուցիչ մաս, եւ անունը ընկալելի է նոյնիսկ առանց յօդի։ Օրինակ՝ Հաագա՝ քաղաքի անունը հոլանդերէն յօդով է (Den Haag)։ Սակայն այդ յօդը արեւելահայերէն արտայայտուած չէ (թէւս այլ լեզուներում կարող է լինել՝ The Hague, La Haye, La Haya, արեւտահայերէն՝ Լա Հէյ)։ Ինչպէս տեսնում ենք, այստեղ խնդիրը դուրս է գալիս հնչիւնական տառադարձման ոլորտից եւ մտնում տառադարձութեան քերականական հարցերի շրջանակ։

Որպէս եզրակացութիւն՝ մեր մօտեցումը հետեւեալն է։ Եթէ բառի ծագումը արաբերէն է, տառադարձումը կատարում ենք՝ յարգելով նախ եւ առաջ արաբերէնի հնչիւնական օրէնքները։ Եթէ բառը պարսկերէն ստուգաբանութիւն ունի, տառադարձումը պարսկերէնի կանոնների համաձայն է։ Եթէ բառը թուրքերէն է, տառադարձումը տաճկերէնի եւ հղորեջաներէնի ընդհանուր օրէնքների համաձայն է։

Նոյն մօտեցումը նաեւ եւրոպական կամ սլաւոնական լեզուներից մերձաւորարեւելեան լեզուներ մտած բառերի վերաբերեալ է։ Աւելի հաճելի է եւ գրագէտ՝ պահպանել մեզ՝ հայերիս ծանօթ եւրոպական եւ սլաւոնական ձեւերը (օր.՝ պանտալոն, փխնկ, փանթալոն)։

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Մենք այստեղ շօշափեցինք մերձաւորարեւելեան լեզուների տառադարձութեան ոչ սակաւ նրբութիւններ, սակայն այդքանով չի վերջանում այդ լեզուների տառադարձութեան պատկերը։ Ամէն լեզուի տառադարձութիւնը բարդ ու բազմակողմանի երեսոյթ է՝ կապուած ոչ միայն իր ներքին հնչիւնաբանութեանն ու քերականական կանոններին, այլեւ արտաքին՝ այլ լեզուներին առնչուող զանազան հանգամանքներին։ Տառադարձութեան համակարգը երբեք իր կատարեալ աւարտին չի հասնում։ Ժամանակի հետ փոխում է փոխառու լեզուն, փոխում է եւ փոխառու լեզուն, եւ կանոնները ստիպուած են լինում յարմարուելու նոր իրողութիւններին։

Ուրեմն անհրաժեշտ է, որ մեր՝ հայոց լեզուն մշտապէս պատրաստ լինի որեւէ օտար լեզուից որեւէ բառ գրագէտ տառադարձելու խնդրին։ Այդ նպատակին հասնելու համար մենք հետեւեալ մօտեցումն ու անհրաժեշտ քայլերն ենք ակնկալում։

ա) Տառադարձութեան խնդիրը անհատական լուծում չի կարող ունենալ։ Մենք այստեղ չենք տուել տառադարձութեան վերջնական համակարգը եւ մէկըմիշտ աւանդել այն հասարակութեանը։ Խնդրին պէտք է մօտենալ հանրովին, եւ լեզուաբանների, հայագէտների ու տարբեր գիտութիւնների մասնագէտների համատեղ ջանքերով մշակել

տառադարձության սկզբունքները: Միայն այս ճանապարհով նրանք ընդունելի կը լինեն լայն հասարակությանը:

Միեւնոյն ժամանակ՝ գործը ճիշտ ճանապարհի վրայ դնելու համար անհրաժեշտ է գիտականօրէն հիմնաւորել եւ պաշտօնապէս ճանաչել որպէս այդպիսիք աշխարհի թուրդ այն կարեւոր լեզուները, որոնք կարող են աղբիւր ծառայել հայերէնի տառադարձութեան համար: Դա կը նպաստի հայերէնի տառադարձութեան կանոնաւորմանը եւ լեզուն հետո կը պահի տարբեր ու զանազան լեզուներից անհատաբար տառադարձելու ցանկութեան խառնաշփոթից:

բ) Մշակուած, գիտականօրէն հիմնաւորուած եւ զանազան մասնագէտների համատեղ աշխատանքով ընդունած սկզբունքներն ու կանոնները անհրաժեշտ է այնուհետեւ հրապարակել եւ յանձնել լեզուի վերահսկողութեան պետական մարմիններին եւ լեզուի տեսչութիւններին, ինչպէս նաեւ թուրդ այն հիմնարկութիւններին (տեղեկատուական, լրագրական, ուսումնական, քարտէզագրական եւ այլ), որոնք իրենց առօրեայ գործունէութեան մէջ առնչում են տառադարձման հարցերին: Յետագայ գիտական եւ ուսումնական (նախ եւ առաջ՝ դպրոցական) տպագիր գրականութիւնը պարտաւոր է լինելու յարգել մշակուած կանոնները:

գ) Կարեւոր խնդիր է լեզուաբան մասնագէտների շարունակական պատրաստումը: Լեզու դասաւանդող ուսումնավայրերը եւ լեզու ուսումնասիրող հիմնարկութիւնները մեծ պատասխանատւութիւն ունեն այստեղ: Անհրաժեշտ է որ հայաստանեան իրաքանչիւր սերունդ ունենայ զոնէ նուազագոյն թուով մասնագէտներ՝ այս կամ այն առանցքային լեզուների քնագաւառում:

դ) Ինչպէս ամէն հարցում, այստեղ եւս պետական մարմինները պէտք է իրենց վրայ վերցնեն հայոց լեզուի հետ կապուած եւ օրէնսդրական որոշում պահանջող խնդիրները: Առանց պետական վերահսկողութեան՝ հասարակութիւնը ինքնակամ չի կարող ինքն իրեն պարտադրել այդպիսի կնճռոտ հարցեր: Մասնաւոր՝ աշխարհասփիւտ հայութիւնը, որը չունի համահայկական որեւէ օրէնսդիր մարմին:

Հայոց լեզուի, մասնաւորապէս տառադարձութեան, ներկայ իրավիճակը երեք չենք կարող կոչել «բարձիթողի վիճակ»: Հայ եւ օտար լեզուաբաններ, հայագէտներ ու իմաստասէրներ դարեր շարունակ աշխատել են խնդրի վրայ եւ հայոց լեզուն բարձրացրել համաշխարհային մակարդակի: Շատ մեծ է մեր յունաբան ու լատինաբան դպրոցների, Մխիթարեան միաբանութեան, Հայաստանի Ակադեմիայի, Լեզուի հիմնարկի եւ շատ ու շատ այլ հաստատութիւնների ու կազմակերպութիւնների ներդրումը այս ոլորտում: Հայոց լեզուն այդ առումով շատ ու շատ առաջ է աշխարհի բազմաթիւ լեզուներից:

Միեւնոյն ժամանակ չենք կարող պնդել, որ արդի վիճակը գոհացուիչ է, եւ որ այլեւս ոչինչ չկայ անելու: Ինչպէս վերը նշեցինք,

տառադարձության սկզբունքների մշակումը յարատև գործընթաց է եւ այն պէտք չէ անտեսել երկար ժամանակ: Մասնատրապէս՝ խորհրդային տարիներին Հայաստանում հայոց լեզուի մեկուսացումը համաշխարհային մեծ լեզուներից մեզ բերեց որոշակի նահանջի այս ոլորտում: Բացասական ոչ նուազ դեր է խաղում նաեւ հայոց լեզուի երկփեղկութիւնը արեւմտահայերէն ու արեւելահայերէն ճիւղերի:

Այդուհանդերձ, վերջին տարիներին նկատում ենք գիտակցութեան ու որոշակի աճ եւ յստակ ցանկութիւն օտար բառերի հայերէն տառադարձումը դնելու վերահսկելի հունի մէջ: Սա մի երկարատեւ ու ջանապահանջ աշխատանք է, որը սակայն բերելու է միայն գոհունակութիւն եւ նպաստելու է մեր լեզուի ամրապնդման ու համախմբման գործին:

ԱՂԻԻՍԱԿ ՀՆԶԻԻՆՆԵՐԻ

արաբա- պարսկե րէն տառերը	տառի անուանումը լատինագիր	տառի անուանում ը հայագիր	արաբերէն ինչումը IPA	պարսկե րէն (լատինա գիր)	տաճկերէն (արդի ոտղա- գրութիւն)	արդեօն- ներէն (արդի ոտղագրութիւն)	արեւմտ ա- հայերէն տոյրծ.	դսև. հայերէն տոյրծ.
ب	ba	բա	b	b	b (-p)	b	պ	բ
پ	pa	փա (փէ)	—	p	p	p	փ	փ
ف	fa	ֆա	f	f	f	f	ֆ	ֆ
د	dal	դալ	d	d	d (-t)	d	տ	դ
ت	ta	թա	t	t	t	t	թ	թ
ط	ṭa	տա	ṭ	t	t	t	թ	թ
ج	ǧim	ջիմ (զիմ)	ǧ, ʒ, ɟ	j	c (-ɟ)	c	ճ	ջ
چ	čim	չիմ	—	č	č	č	չ	չ
ک	kaf	ք(ե)աֆ	k	k	k	k	ք	ք
گ	gaf	գ(ե)աֆ	—	g	g / ǧ	g	կ / յ	գ
گ		ն(ե)աֆ	—	—	ɳ(g)	ɳ(g)	ն(կ)	ն(գ)
ق	qaf	կաֆ (դաֆ)	q	q	k	q	զ (դ)	կ (դ)
غ	ǧayn	դայն	ʕ	q	g / ǧ	ǧ / q	կ / դ	դ
ز	zayn	զայն (զա)	z	z	z	z	զ	զ
ژ	že	ժա (ժէ)	—	ž	j	j	ժ	ժ
ذ	dal	զալ	ð	z	z	z	զ	զ
ذ	Dad	դադ (զադ)	d ⁰ , ð ⁰	z / (d)	z / (d)	z / (d)	զ / տ	զ / դ
ظ	Za	զա	z ⁰ , ð ⁰	z	z	z	զ	զ
س	sin	սին	s	s	s	s	ս	ս
ص	šad	սադ	s ⁰	s	s	s	ս	ս
ث	ṭa	սա	θ	s	s	s	ս	ս
ش	šin	շին	ʃ	š	ʃ	ʃ	շ	շ
ه	ha	հա հաւազ	h	h	h	h	հ	հ
ح	ḥa	հա հոտափ	ḥ	h	h	h	հ	հ
خ	ha	խա	x	x	h	x	խ	խ
ل	lam	լամ	l	l	l	l	լ	լ
ر	ra	ռա (րա)	r	r	r	r	ր	ր / n

Արաբա- պարսկե րեն տառերը	Եռադի անուանումը լատինագիր ը հայագիր	Եռադի անուանում ը հայագիր	Արաբեր էն հնչումը IPA	Ապրակե րեն (լատինա- գիր)	Եռադի (արդի ուղղա- գրություն)	Աղբյուր- ներեն (արդի ուղղություն)	Աղբյուր- ա- հայերեն տարբ.	ԴԱՆ. հայերեն տարբ.
م	mim	միմ	m	m	m	m	մ	մ
ن	nun	նուն	n	n	n	n	ն	ն
و	waw	վաւ	w	v	v	v	վ	վ / Վ
ي	ya	յա (յաւ)	j	y	y	y	ե / j	j / ի / ե
ع	'ayn	այն	ʔ	ʾ	ʾ	ʾ	—	—
ء	hamza	համզա(թ)	ʔ	ʾ	ʾ	ʾ	—	—
ا	alif	ալիֆ	—	—	—	—	—	—
إ / آ			a:	ā (ā)	a	a	ա	ա
أ			a	ā	a	a	ա	ա
ؤ			a	ā	e	e	է	ա
و			—	—	e	e	է	ե / է
ي	ya	յա (յաւ)	i:	i	i	i	ի	ի
ي			i	e	i	i	ի	ի
و / ي			—	—	i	i	ը	ը / ի / ու
و	waw	վաւ	u:	u	u	u	ու	ու
و			u	o	u	u	ու	ու
أ / و			—	—	ū	ū	իւ	իւ / ու
أ / و			—	—	o	o	օ	օ / ո
أ / و			—	—	ō	ō	էօ	ո / եօ
ا			a(ʔ)	ā	et	et	էթ	աթ
ا			—	e	e	a / a	է	ա (է)
ا			aw	ow	cv / av	ōv	էվ / ավ	աւ
ا			—	ow	—	—	—	ով / ու
ا			aj	cy	cy / ay	cy / ay	էյ / այ	այ
ك / گ			ka	gā / kā	gā / kā	gā / kā	-կեա	-գ(ե)ա
ك			—	—	-y	-y	-ք / -յ	-ք / -կ
			fikr(u) / rasim(u)	fekr / risim	fikir / resim	fikir / rasim	Ֆիքր / Ռեզիմ	Ֆիքր / Ռասիմ

ԾԱՆՈթԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ **Ծիւ.**– Խմբագրությունս փոխած է հեղինակին «Մի քանի, ի վեր, այբուբեն, Թաթարաստան» քառերուն ուղղագրությունը. պահպանում են – բացառաբար – հեղինակին ուղղագրական միա մօտեցումները:
- ² Անկախության օրերից իվեր, կարծես թե այլեւս միաձայն ընդունելության է գտել այն տեսակետը, որ արեւմտահայերէնը միայն դասական ուղղագրութեամբ է ընկալելի, եւ միայն արեւելահայերէնն է, որ դեռեւս երկու ուղղագրություն ունի:
- ³ Աղբյուրներէնից տարբերելու համար՝ Թուրքիայի գրական լեզուն երբեմն կը կոչենք «տաճկերէն»:
- ⁴ Տաճկերէնն ու աղբյուրներէնը երբեմն մէկ լեզուի երկու տարատեսակներ են համարում: Ծիւտ է այդ մօտեցումը, թէ՛ ոչ, մեր ըննության շրջանակից այսօր դուրս է մնում:

⁵ «Կ»ի իրայատուկ գրության համար տե՛ս՝ ստորեւ:

⁶ Յօդուածում ամենուրեք, ուր խօսքը գնալու է հնչիւնի (կամ հնչոյթի) մասին, համապատասխան նիշը դնելու ենք անկիւմատր փակագծերի մէջ, սակայն՝ առաւելապէս հայերէն տառերով: Ուր խօսքը գնում է տառի (գրաւոր նիշի) մասին, նիշը դնում ենք չափերտների մէջ:

⁷ International Phonetic Association (IPA) կազմակերպութեան հնչիւնային միջազգային այբուբեն:

⁸ Ստ. Մալխասեանց, *Հայերէն Բացադրական Բառարան*, այս բառի տակ:

⁹ Ուղղագրութեան վերջին «յ» տառը Մալխասեանցի բառարանի որդեգրածն է:

¹⁰ Յստակ է, որ ազգանունը սերում է արաբերէն արմատներից, սակայն վարանում ենք այդքան հեռու գնալ եւ անունը տառադարձել Ռաւիանի (զուցե՛՛ Ռօհանի՛):

¹¹ Մենք այստեղ չենք քննարկում «Հաազա» անուն (որն ակնյայտօրէն ուռներէից է) տառադարձութեան ճշտութիւնը:

THE PRINCIPLES OF transliterating FOREIGN PROPER NAMES INTO ARMENIAN: PART I – MIDDLE EASTERN LANGUAGES

(Summary)

ARMEN MICHAELIAN

armen_michaelian@yahoo.com

The problem of transliteration of foreign proper names is more than painful for Armenians. Unlike ancient times, when Armenian was united, today a foreign word is transliterated into Armenian in three or four ways, due to the lack of canonized laws. The study is the first section of a series of articles examining the principles of transliterating various languages into Armenian. The author defines transliteration and its purpose, stating that whatever the principles and methods of transliteration, the final sounds and phonetics should not be alien to the Armenian ear and contradict the phonetic principles of the Armenian language. He notes that while transliterating one need to pay more attention to the laws of the borrowing language than to staying close to the sounds of the source language.

This study is dedicated to four Middle Eastern languages, Arabic, Persian, Turkish and Azerbaijani. The principles adopted in this study give priority to the historically established traditional transliteration of classical Armenian, which is also adopted in different scientific circles of Armenia and the Armenian Diaspora. The transliteration of consonants follows the rules of the classical three-level phonetic system of the Armenian language. Using several subtleties, the author proposes a set of norms regarding a united transliteration for the above-mentioned four languages.

The author notes that the canonization of transliteration is a complex and multifaceted phenomenon that cannot be resolved individually. It is a long process which contributes to the strengthening and consolidation of the Armenian language. The author suggests that these issues should be approached publicly, with the joint efforts of specialists in various sciences, and that principles of transliteration should be developed, published and handed over to state language control bodies and language inspectorates. Eventually, the latter should take on the task of transforming the decisions into normative mandatory laws.